

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 929:94(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-70-74

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв, м. Київ, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

e-mail: lastov@ukr.net

ХУДОЖНІ ПОРТРЕТИ МЕЛЬХИСЕДЕКА ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКОГО

***Анотація.** Ігумен Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський від середини XIX століття постійно перебуває в центрі уваги тих істориків, котрі досліджують проблеми соціально-політичних та релігійних відносин на Правобережній Україні у XVIII столітті. Окрім його життя та діяльності потребує необхідності і вивчення його портрету, що постійно супроводжує наукові публікації. У статті доводиться, що основним зображенням ігумена став портрет, котрий нині зберігається у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра». Вперше цей портрет був оприлюднений у 1864 році істориком Феофаном Лебединцевим, але потім він зазнав змін. **Наукова новизна.** Вперше у історичній науці здійснюється аналіз появи портретів ігумена Мельхиседека та їх зміни в контексті державної політики та існуючих у XIX столітті історичних знань про нього. **Методологія** дослідження заснована на системності, застосуванні методів аналізу, логіки та порівняння. За їх допомогою вдалося встановити послідовність створення портретів Мельхиседека Значко-Яворського та внесення змін в його образ. **Висновки.** Ранній портрет, що зберігається у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», був створений ще на початку XIX століття. Пізніше це зображення було підправлене, внаслідок чого з нього зникли масонські символи. А на його основі наприкінці XIX – на початку XX ст. було виготовлено новий портрет, котрий і зберігався у Троїцькому Мотронинському монастирі. Крім того, раннє зображення ігумена вказує на належність Мельхиседека Значко-Яворського до масонської організації*

***Ключові слова.** Художній портрет, художній образ, Мельхиседек Значко-Яворський, музей, монастир, масонство.*

Valerii LASTOVSKYI

*Doctor of Historical Sciences, professor, professor of Department of International Relations,
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

e-mail: lastov@ukr.net

ARTISTIC PORTRAITS OF MELCHISEDEK ZNACHKO-YAVORSKI

***Abstract.** Since the middle of the 19th century, the abbot of the Trinity Motronyn Monastery, Melchizedek Znachko-Yavorsky, has been the focus of attention of historians who study the problems of socio-political and religious relations in Right-Bank Ukraine in the 18th century. In addition to his life and activities, it is necessary to study his portrait, which constantly accompanies scientific publications. The article proves that the main*

image of the abbot was the portrait, which is now stored in the National Reserve "Kyiv-Pechersk Lavra". This portrait was first published in 1864 by the historian Feofan Lebedyntsev, but then it underwent changes. **Scientific novelty.** For the first time in historical science, an analysis of the appearance of portraits of abbot Melchizedek and their changes in the context of state policy and historical knowledge about him existing in the 19th century is carried out. **The research methodology** is based on systematicity, the use of methods of analysis, logic and comparison. With their help, it was possible to establish the sequence of creating portraits of Melchizedek Znachko-Yavorsky and making changes to his image. **Conclusions.** The early portrait, which is stored in the funds of the National Reserve "Kyiv-Pechersk Lavra", was created at the beginning of the 19th century. Later, this image was corrected, as a result of which Masonic symbols disappeared from it. And on its basis at the end of the 19th - beginning of the 20th century. a new portrait was made, which was stored in the Trinity Motronynsky Monastery. In addition, the early image of the abbot indicates that Melchizedek Znachko-Yavorsky belonged to the Masonic organization.

Keywords. Artistic portrait, artistic image, Melchizedek Znachko-Yavorsky, museum, monastery, Freemasonry.

Постановка проблеми. Ігумен відомого Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський (1716–1809) у науковій літературі завжди заслуговує на окрему увагу. І це зумовлюється традиційним баченням його щонайменше як борця у відстоюванні прав православного населення перед владою Речі Посполитої у XVIII ст., або ж навіть як ідейного натхненника (якщо не організатора) вершини гайдамацького руху – Коліївщини (1768). При цьому, зазвичай, розповідь про життя і діяльність Мельхиседека чи навіть просто про ситуацію на Правобережжі України в 1760-х рр. супроводжується ілюстрацією портрета цього церковного діяча. Що важливо, в різних наукових виданнях використовуються зображення ігумена, котрі різняться між собою окремими деталями. Сам же портрет Мельхиседека Значко-Яворського, з нашого погляду, заслуговує на окрему увагу, оскільки може додати певної інформації щодо уявлень у XIX ст. як про самого ігумена та його діяльність, так і про певні метаморфози з його зображенням, що зумовлюється як окремими аспектами державної політики, так і наявними історичними знаннями щодо нього.

Мета публікації – здійснити спробу дослідити умови появи та поширення художніх портретів ігумена Мельхиседека Значко-Яворського та з'ясувати обставини, що впливали на їхню зміну.

Аналіз останніх досліджень. Життя та діяльність Мельхиседека Значко-Яворського неодноразово опинялися в центрі уваги істориків ще від середини XIX ст. Загальний історіографічний огляд цього було здійснено у 2004 р. В. Ластовським [7]. Серед досліджень останніх років можна відзначити лише публікацію І. Приліпко, присвячену розгляду художньої інтерпретації образу ігумена в українській літературі [11]. При цьому слід зауважити, що вивченню саме його художніх портретів дослідники уваги поки не приділяли.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні відомо два художніх портрети архімандрита, з яких і здійснювалося копіювання та поширення його образу. Один з них зберігається у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», а другий – у фондах Черкаського обласного художнього музею. Обидва портрети мають спільні риси, але водночас і відмінні. Більш давнім, із зазначених портретів, є той, що зберігається в НЗ «Києво-Печерська лавра». Саме з нього було зроблено ту копію, яка вперше була опублікована і представлена громадськості. Це сталося у 1864 р., коли портрет Мельхиседека Значко-Яворського був опублікований в якості ілюстрації до II-го тому I-ї частини «Архива Юго-Западной России», підготовленого до друку відомим українським діячем Феофаном Лебединцевим (1828–1888).

На жаль, у виданні 1864 р. нічого не було сказано з приводу самого портрета, його походження та місцезнаходження. Проте можна вважати, що він був створений десь на початку XIX ст. Цьому є проста підстава. На оригінальному портреті, як і на його копії, присутнє зображення масонських символів, які тримає в руці зображений архімандрит. Це будівельно-креслярські інструменти – косинець і транспортир. Оскільки діяльність масонських організацій була заборонена у 1822 р., а сам Мельхиседек помер у 1809 р., то, зрозуміло, що портрет із масонськими символами можна було створити лише за життя архімандрита і не пізніше. З огляду на це, можна навіть висловити припущення, що й сам

автор портрету також був масоном. Крім того, враховуючи цю та іншу опосередковану інформацію, можна зробити припущення, що Мельхиседек Значко-Яворський став членом масонського гуртка, створеного російськими офіцерами у Києві, ще у 1790-х рр. Між іншим, належність, співпраця та толерантність українського духовенства до масонських осередків наприкінці XVIII – на початку XIX ст. не були чимось неможливим, що підтверджується дослідженням Ю. Хитровської [13].

Нова публікація портрета ігумена Мельхиседека з'явилася вже у 1888 р. як ілюстрація до книги російського історика П. Батюшкова (1811–1892) «Волинь» [1, с. 227]. Автор дав наступне пояснення до цього зображення: «Портрет игумена Мелхиседека сделан с фотографической копии из собрания музея при Киевской духовной академии, а подлинник находится в Лубенском монастыре, Полтавской епархии» [1, с. 54]. Можливо, оригінал дійсно походив із Лубенського Мгарського монастиря, проте встановити це поки що не уявляється можливим. Цілком може бути також, що й оригінал був туди ж повернутий (якщо портрет дійсно звідти походив), але перед цим із нього була зроблена точна копія, що нині зберігається у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», хоча це також з'ясувати достовірно поки що неможливо.

У зв'язку з інформацією про походження портрету з Лубенського монастиря, виникає закономірне питання: чому саме там він знаходився (якщо інформація П. Батюшкова не є помилковою)? Формально Мельхиседек очолював цю обитель лише близько місяця – з 13 червня до 19 липня 1781 р. і жодним чином не відзначився в її житті. Навіть, навпаки, відмовився від цієї посади на користь іншої. Портрет же був виготовлений явно пізніше від 1781 р.

Те, що портрет Мельхиседека Значко-Яворського справді знаходився у стінах Київської духовної академії, засвідчено спеціальним виданням, в якому зподаний перелік усіх картин, що знаходилися в портретному залі цієї установи. Під №80 там і значився відповідний образ [4, с. 23–24]. На жаль, у каталозі цієї виставки, як і у випадку з зображенням 1864 р., відсутня інформація щодо походження портрета (подаються лише біографічні дані). Однак цілком зрозуміло, що в портретній залі академії не могла бути представлена фотографічна копія, яку й опублікував П. Батюшков. Якщо не оригінал, то там могла бути тільки копія, зроблена якимось художником. Фотографічна ж копія, звісно, могла бути зроблена спеціально для таких користувачів інформацією як П. Батюшков.

Тут необхідно звернути увагу на ту обставину, що на портреті, відображеному в книзі П. Батюшкова, вже відсутні масонські символи, а в усьому іншому він ідентичний тому, що був опублікований ще 1864 р. З цього випливає думка, що, можливо, саме в стінах Київської духовної академії його було підправлено під час створення копії. Щодо появи портрету Мельхиседека у виставковому залі Київської духовної академії, то це сталося біля 1869 р. У той час якраз відмічалось 50-річчя установи й одним із заходів святкування стало створення портретної галереї її випускників та інших відомих діячів. З ініціативи тодішнього ректора Ф. Філаретова (1824–1884), з усіх можливих місць (монастирі, храми, приватні колекції) були зібрані оригінали їх портретів або ж, у крайньому випадку, їх копії, які створювалися художниками [8]. Створений портретний зал став достатньо відомим місцем, своєрідним художнім музеєм, який відвідували гості Києва. Так, у 1874 р. його відвідали учасники III-го археологічного з'їзду, котрий фактично мав міжнародний статус. 7 серпня для них була організована екскурсія до Києво-Братського монастиря, де й знаходилася Київська духовна академія. Тодішній учасник з'їзду, російський історик В. Ключевський (1841–1911) після цієї екскурсії коротко зазначив: «В актовом залі академії большое и любопытное собрание портретов» [5, с. 254].

Менш відомий для загалу портрет Мельхиседека, що нині знаходиться в Черкасах. Він з достатньо повною інформацією був опублікований 2004 р. в ілюстрованому виданні «Україна – козацька держава = Ucraina – Terra Cosacorum». Там було зазначено, що автором портрету є невідомий художник, а сам портрет було створено наприкінці XVIII – на початку XIX ст. На портреті є два написи: у верхній частині – «БОРЕЦЬ ЗА ПРАВОСЛАВІЕ / ГОНИМЫЙ ПОЛЯКАМИ И ТОМИМЫЙ ВЪ ИХЪ ТЮРЬМАХЪ / 1753–1769 г. / ВЪ МОНАШЕСТВЕ СЪ 1745 / УМЕРЪ 2 ІЮНА 1809 Г. / ОКОЛО 100 ЛѢТЪ ОТЪ РОДУ» та у

нижній частині – «МЕЛХИСЕДЕКЪ ЯВОРСКІЙ». Картина виконана на полотні олією, має розмір 86x59,5 см. Зберігається в Черкаському художньому музеї під №КВ-2347, Ж-458 [10, с. 228].

До того як потрапити в Черкаський художній музей (створений у 1991 р.), портрет знаходився в Черкаському обласному краєзнавчому музеї (створений у 1918 р.), куди він, своєю чергою, був переданий із Чигирини, де у 1920-х рр. була здійснена невдала спроба створити свій місцевий музей. До цього портрет знаходився в жіночому Троїцькому Мотронинському монастирі, ліквідованому приблизно у 1924 р. Саме під час ліквідації цієї обителі «предмети, що мали історично-художнє значення, були описані для передачі Черкаському окрмузею» [2; 3; 9, с. 78–79].

Портрет Мельхиседека, що знаходився у Мотронинському монастирі, практично повністю співпадає із тим портретом, з якого були зроблені копії у 1860-80-х рр. Винятками є два моменти: по-перше, на ньому так само відсутні масонські символи, як і на копії П. Батюшкова; по-друге, на ньому присутні написи, наведені вище. Виходячи з цього, можна датувати портрет, що зберігається в Черкасах, другою половиною ХІХ ст. Відсутність масонських символів цілком зрозуміла, з огляду на заборону масонських організацій. А от присутність написів пояснюється вже популярністю образу архімандрита Мельхиседека якраз у другій половині ХІХ ст., тобто, після публікацій Ф. Лебединцева. До цього його діяльність була відома тільки вузькому колу фахівців, та й то у дуже загальних рисах [7].

Маємо також свідчення відомого історика М. Костомарова (1817–1885), котрий побував у Мотронинському монастирі у травні 1872 р. Там його зустрів і проводив екскурсію місцевий архімандрит Макарій, в ході якої господарем почесному гостю були представлені різноманітні пам'ятки – портрет Максима Залізняка, візантійські монети, церкви, печери тощо [6, с. 623]. На наявність портрету Мельхиседека історик у своїх спогадах не вказував і, скоріш всього, це свідчить, що його на той момент у монастирі ще не було. На доповнення до цього відзначимо, що й у досить детальних описах майна обителі 1830-х рр. жоден портрет ігумена Мельхиседека Значко-Яворського також не значився [12].

Втім навряд цей портрет був виготовлений пізніше від 1911 р. Це зумовлюється тим, що саме в цей рік чоловічий Мотронинський монастир був керівництвом Київської митрополії розпущений, ченці переведені в інші чоловічі монастирі, а на його місці утворений жіночий монастир. З цього випливає, що портрет, який зберігався у Мотронинському монастирі, а нині знаходиться в Черкаському обласному художньому музеї, був виготовлений як копія, з деякими правками, не раніше 1872 р. і навряд чи пізніше 1911 р. Швидше за все, він був виготовлений саме на замовлення керівництва Мотронинського монастиря, де й зберігався аж до конфіскації радянською владою.

Висновки. Таким чином, цілком очевидно, що поширені в різних публікаціях від 1880-х рр. й у сучасності портрети Мельхиседека Значко-Яворського є копіями з більш раннього зображення, яке, ймовірно, було створене ще за життя архімандрита невідомим поки що художником. Ранній портрет, що зберігається у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», був створений на початку ХІХ ст. Пізніше це зображення було підправлене, внаслідок чого, з нього зникли масонські символи. Саме на його основі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було виготовлено новий портрет, котрий і зберігався у Троїцькому Мотронинському монастирі. Крім того, раннє зображення ігумена вказує на належність Мельхиседека Значко-Яворського до масонської організації.

Список літератури

1. Батюшков П. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, 1888. XV, 288, 316, [1] с.
2. Державний архів Черкаської області. Ф. Р-131. Оп. 1. Спр. 21. 14 арк.
3. Державний архів Черкаської області. Ф. Р-131. Оп. 1. Спр. 25. 26 арк.
4. Для посетителей портретной галереи Киевской духовной академии. Киев, 1874. 34 с.
5. Ключевский В. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. Москва: Наука, 1968. 525 с.

6. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. Киев: Издательство при Киевском государственном университете, 1989. 734 с.
7. Ластовський В. Оцінка діяльності ігумена М. Значко-Яворського в історіографії. *Історичний журнал*. 2004. № 12. С. 43–54.
8. Лопухина Е. Юбилей Киевской Духовной Академии в 1869 году и создание портретной галереи Академии (по материалам коллекции Национального заповедника Киево-Печерского историко-культурного заповедника). *Труди Київської Духовної Академії*. № 11. Ювілейний збірник. Київ, 2009. С. 199–204.
9. Мариновський Ю. Документальні свідчення про останні роки монастирів на Черкащині: 20-ті роки ХХ ст. *Український археографічний щорічник*. Вип. 2. Київ: Наукова думка, 1993. С. 68–91.
10. Недяк В. Україна – козацька держава. Київ: ЕММА, 2004. 1215 с.
11. Приліпко І. Художня інтерпретація постаті Мельхіседека Значко-Яворського в українській літературі. *Слово і час*. 2016. С. 42–55.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 180. Оп. 1. Спр.19. Арк. 1–5.
13. Хитровська Ю. Масонство та православна церква в Україні наприкінці ХVIII – в середині ХІХ ст. *Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал світу – 2006»*. Дніпропетровськ, 2006. Т. 14. С. 18–22.

References

1. Batyushkov, P. (1888). Volyn. Historical destinies of the South-Western region. Saint Petersburg [in Russian].
2. State Archives of Cherkasy Region. Fund R-131, Inv. 1, File 21 [in Ukrainian].
3. State Archives of Cherkasy Region. Fund R-131, Inv. 1, File 25 [in Ukrainian].
4. For visitors of the portrait hall of the Kyiv Theological Academy (1874). Kyiv [in Russian].
5. Klyuchevskiy, V. (1968). Letters. Diaries. Aphorisms and thoughts about history. Moscow [in Russian].
6. Kostomarov, N. (1989) Historical works. Autobiography. Kyiv [in Russian].
7. Lastovskyi, V. (2004). Assessment of the activities of Abbot M. Znachko-Yavorsky in historiography. *Istorychnyi zhurnal [Historical Journal]*, 12, 43–54 [in Ukrainian].
8. Lopuhina, E. (2009). The Anniversary of the Kyiv Theological Academy in 1869 and the Creation of the Academy's Portrait Gallery (based on materials from the collection of the National Reserve of the Kiev-Pechersk Historical and Cultural Reserve). *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii [Proceedings of the Kyiv Theological Academy]*, 11, 199–204 [in Russian].
9. Marynovskiy, Yu. (1993). Documentary evidence about the last years of monasteries in the Cherkasy region: the 1920s. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk [Ukrainian Archeographic Yearbook]*, 2, 68–91 [in Ukrainian].
10. Nediak, V. (2004). Ukraine is a Cossack state. Kyiv [in Ukrainian].
11. Prylipko, I. (2016). Artistic interpretation of the figure of Melchizedek Znachko-Yavorsky in Ukrainian literature. *Slovo i chas [Word and Time]*, 42–55. [in Ukrainian].
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Fund 180, Inv. 1, File 19 [in Russian].
13. Khytrovska, Yu. (2006). Freemasonry and the Orthodox Church in Ukraine at the end of the 18th – the middle of the 19th century, *Materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Naukovyi potentsial svitu-2006»*. [Materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference “Scientific Potential of the World-2006”], 14, 18–22. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.11.2024

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024